

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСІЇ У НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ ЗА ДОПОМОГОЮ НАРАТИВНИХ ПРАКТИК

Щербина-Прилука В. М.

науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ

Щербина-Прилука В.М. Розвиток рефлексії у неповнолітніх осіб з девіантною поведінкою за допомогою наративних практик. У статті розглядається можливість розвитку рефлексії у девіантів за допомогою наративних практик. Використання наративного підходу в процесі ресоціалізації дітей стає актуалізуючим чинником розвитку навичок та умінь рефлексії, соціального виявлення особистісної рефлексії, позитивно впливає на становлення рефлексивної здатності в цілому. Для розвитку рефлексії важливо постійно відстежувати, усвідомлювати озвучувати або фіксувати письмово власні внутрішні зміни. Це сприяє формуванню звички жити рефлексивно, діяти свідомо, з позиції творця власного життя. З'ясовано, що усвідомлення особистісних і соціальних ідеалів шляхом породження наративу уможливорює цілеспрямованість соціального становлення особистості, його перетворення із стихійного на визначений; сприяє запуску внутрішнього рефлексивного механізму та формуванню рефлексивної позиції.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, наратив, ресоціалізація.

Щербина-Прилука В.М. Развитие рефлексии у несовершеннолетних лиц с девиантным поведением с помощью нарративных практик. В статье рассматривается возможность развития рефлексии у девиантов с помощью нарративных практик. Использование нарративного подхода в процессе

ресоціалізації дітей стає актуалізуючим фактором розвитку навиків і умінь рефлексії, соціального проявлення личностної рефлексії, позитивно впливає на становлення рефлексивної здатності в цілому. Для розвитку рефлексії важливо постійно відслідковувати, усвідомлювати, озвучувати або фіксувати письмово власні внутрішні зміни. Це сприяє формуванню звички жити рефлексивно, діяти свідомо, з позиції творця власного життя. Виявлено, що усвідомлення особистих і соціальних ідеалів шляхом породження нарратива робить можливим цілеспрямованість соціального становлення особистості, його перетворення з стихійного на визначений; сприяє запуску внутрішнього рефлексивного механізму і формуванню рефлексивної позиції.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, нарратив, ресоціалізація.

Постановка проблеми. Дедалі частіше у роботі з проблемними дітьми та підлітками використовується нарративний підхід, який спочатку застосовувався лише в психотерапії. Однак досвід показує, що нарративна практика ефективна в роботі з людьми, що пережили насильство або травму, застосовується з біженцями і при роботі з ув'язненими, в школах і лікарнях, з сім'ями, групами та спільнотами.

У пошуку можливостей розвитку рефлексії у неповнолітніх осіб з девіантною поведінкою, використовуючи саме нарративні практики, нами було відзначено бажані зміни. Адже нарративи є форми отримання знання, структурування, сприйняття світу і впорядкування особистого досвіду. Кожна людина постійно знаходиться в процесі самоопису – розповідаючи про себе родичам, друзям, знайомим і самому собі. У певний момент сформована розповідь починає визначати сприйняття реальності, моделювати і формувати напрямки в житті. Події, які увійдуть в історію життя залежать від двох факторів: від домінуючих нарративів культури, прийнятої в даному суспільстві, і соціального оточення. Суть нарративної

терапії полягала в тому, щоб змінити життєві наративи, які несуть хворобливі смисли або пропонують несприятливий вибір, шляхом виявлення інших, які раніше особистістю не були поміщені в історію подій [1]. Цей підхід передбачає, що проблеми відділені від людини, а сама людина має необхідні здібності та вміння які можуть допомогти їй змінити незадовільні відносини з проблемою. Завдання фахівця, який використовує наративний підхід, зробити видимим вплив на людей «нормативних суджень», часто змушують людей відчувати себе неадекватними, що не відбулися і допомогти людям створювати і реалізовувати свої власні унікальні траєкторії розвитку, збираючи навколо себе однодумців.

Мета нашої роботи полягає у дослідженні розвитку рефлексії за допомогою наративних практик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних досліджень окреме місце займають ті, що присвячені розвитку особистісної рефлексії підлітків різними засобами. У багатьох роботах підкреслюється роль засобів мистецтва в розвитку рефлексії. Серед них концепція взаємодій особистості з різними творами мистецтва: музикою, мистецькими творами, художньою літературою тощо (Н.Б. Берхін, В.М. Безкоровайна, В.Г. Багреєва, Л.Г., Виногородський А.М., Григоровська, М.П. Павлович, Т.О. Флоренська, О.П. Рудницька. Т.І. Турчин). Деякі дослідники розглядають у якості агенту розвитку рефлексії в дитячому та підлітковому віці спеціально організовані заходи; психологічні умови та чинники формування особистісної рефлексії підлітків у пізнавальній активності школярів як суб'єктів навчальної діяльності та визначає, що становленню особистісної рефлексії підлітків сприяє спеціально організована пізнавальна діяльність підлітків, яка передбачає, зокрема, здійснення міжособистісної комунікації школярів у ситуаціях когнітивного дисонансу (Ангеліс К.О., Комар Т.В., Липецкий

Ю.Л.). Каяшева О.І. розробила та втілила систему тілесно-орієнтованих психотренінгів у рамках занять східними єдиноборствами, що спрямовані на формування у підлітків та юнаків особистісної рефлексії [4].

Виклад основного матеріалу. Для розвитку рефлексії важливо постійно відстежувати, усвідомлювати озвучувати або фіксувати письмово власні внутрішні зміни. Це сприяє формуванню звички жити рефлексивно, діяти свідомо, з позиції творця власного життя. Як показала практика найбільш дієвим в цьому напрямку для нашого контингенту виявився саме наративний підхід. У нашій роботі ми дотримуємося розуміння рефлексії з позиції регулятивного підходу, що розглядає її як рух людини до підстав власної активності, як глобальний інтегративний психологічний механізм організації і вибудовування психіки людини з метою більш ефективної регуляції взаємодії людини зі світом. Актуалізація механізму рефлексії можлива тільки при відповідному рівні розвитку здатності до рефлексії у індивіда – рефлексивності. Рефлексивність – це базова властивість особистості, завдяки якій відбувається усвідомлення і регуляція суб'єктом своєї діяльності (Г. П. Щедровицький, С. В. Михайлова). Вже у молодшому шкільному віці виникає необхідність, і одночасно складаються можливості для рефлексивного звернення на себе (Д. Б. Ельконін). Відповідно, у підлітків є всі передумови для усвідомленої і довільної регуляції своєї активності.

Технікою наративного підходу є особливим чином сконструйовані питання. За своєю суттю вони зводяться до деконструкції, екстерналізації і розвитку альтернативних історій. Наративний підхід складається з декількох етапів: 1) знайомство з клієнтом (створення атмосфери співпраці); 2) екстерналізація проблеми (екстерналізація – лінгвістична практика, яка допомагає людям відокремити себе від проблем (тобто відокремити себе від проблемних історій, яку вони сприймають як власну

ідентичність); 3) обговорення впливів проблеми на кожну людину; 4) виявлення унікальних епізодів або яскравих подій позитивного рішення проблеми; 5) перетворення всієї розповіді; 6) підкріплення нового оповідання [2].

Основна ідея наративної терапії полягає у тому, що життя й стосунки людей формуються знаннями та історіями, які були створені сукупністю людей і використовуються цими людьми для осмислення і опису їхнього досвіду. Кожна особа складається із різноманіття історій: про особистісні «Я», про невдачі та поразки, про здібності та недоліки, про бажання та наміри, про вчинки та досягнення тощо. Якими саме будуть ці історії, залежить від того, на які події людина звернула увагу, як пов'язала між собою і який зміст їм надала. Наративна терапія дає можливість розповісти та перерозповісти, втілити та перевтілити історії свого життя, яким людина надає перевагу, перетворити унікальні, випадкові, суперечливі події її життя на важливі значимі епізоди; відкрити альтернативні знання та вміння. Таким чином, автори дійшли висновку, що наративна терапія дозволяє людям вирішити наступні проблеми: і дозволяє відокремити життя і стосунки від тих знань та історій, які, на думку клієнта, вже вичерпали себе; і дозволяє звільнитися від домінуючих історій; заохочує людину переписати історію свого життя у відповідності до альтернативної історії, якій вона відає перевагу [1-5]. Якщо розглядати мету психотерапевтичного процесу в тому, що певні фіксовані сенси та форми поведінки в ході бесіди отримують простір, розширюються, зміщуються та змінюються. Створюється та «історія життя», яку людина змогла б прийняти. Це прийняття свого досвіду передбачає й прийняття власної особистості. В такому ставленні до себе людина стає більш цілісною, дієвою, в неї виявляється менше невротичних розладів і відхилень у поведінці, змінюється самосприйняття, вона стає більш

відкритою для свого досвіду, не відкидаючи травмуючих ситуацій минулого. В контексті наративної психології ця зміна проходить шляхом осмислення, інтерпретації, конструювання, реконструювання та, нарешті, прийняття різних аспектів власного досвіду як невід'ємної частини свого життя. Змінюючи в процесі психокорекційної та психотерапевтичної роботи свій образ, вона перебудовує своє минуле, тобто, проходить реконструювання минулого досвіду. Нове минуле, в свою чергу, впливає на самоствалення людини, на прийняття тих сторін власного досвіду та власної особистості, які з різних причин до цього не сприймалися або заперечувалися. Але майбутнє не менше, ніж минуле, визначає поведінку особистості [5].

Вміння породжувати наративи – важливий момент в саморозвитку дитини, адже в процесі їх породження особистість отримує можливість глибше зрозуміти себе, усвідомити власні проблеми, риси, якості, потреби, переконання, по-іншому оцінити свій досвід і зрозуміти, що кожен епізод, подія життя – це його невід'ємна частина. Саме тому нам видається доцільним використання у розвитку рефлексії наративних методів роботи. Загальною метою нашої роботи стояла активізація розвитку рефлексії як механізму ресоціалізації. Виходячи з цього були визначені наступні завдання: актуалізувати потребу неповнолітніх у самопізнанні та самоусвідомленні; здатність до самоаналізу; сприяти розвитку особистісно значущих рис, усвідомленню себе суб'єктом діяльності та міжособистісної взаємодії, усвідомленню власних внутрішніх змін; оволодівати навичками аналізу проблемних ситуацій у власній діяльності, міжособистісній взаємодії, особистісній та емоційній сферах; розвивати здатність учнів до ведення позитивного внутрішнього діалогу.

Дослідження рефлексії як психологічного механізму ресоціалізації девіантів проводилось у два етапи: розробка загального плану

експериментального дослідження та здійснено його методичне забезпечення. Другий етап охоплював проведення психолого-педагогічного експерименту, у якому з'ясовувалися особливості рефлексивності як механізму ресоціалізації дітей та підлітків з девіантною поведінкою. У дослідженні брали участь учні четвертих-шостих класів загальноосвітньої середньої школи № 318 м. Києва та Центру соціально-психологічної реабілітації дітей №1 Служби у справах дітей КМДА. Зустрічі відбувались 2 рази на тиждень. Тривалість однієї зустрічі – 2 академічні години. Було проведено 36 занять, загальною тривалістю – 72 години. Було відібрано дві групи дітей. Контрольну групу склали учні четвертих-шостих класів загальноосвітньої середньої школи № 318 м. Києва, у яких розвиток рефлексії відбувається під час спеціально організованої навчально-виховної роботи. Експериментальну групу склали учні Центру соціально-психологічної реабілітації дітей №1 Служби у справах дітей КМДА.

У своїй роботі ми застосовували такі прийоми:

- продовжити розпочату розповідь або казку або дати власне закінчення розповіді або казки;
- скласти розповідь на задану тему від імені інших учасників або від імені якогось предмета;
- розповісти історію від імені своїх батьків;
- скласти розповідь у вигляді інтерв'ю для журналіста;
- описати і зробити висновок за малюнком будь-кого з учасників групи;
- викласти власне розуміння (тлумачення) народного фольклору тощо.

Як показала практика ефективним прийомом роботи є написання невеликих розповідей на задану тему, групове створення оповідей, власних казок і програвання казкових ситуацій. Через розповідання історій школярі виражають і транлюють досвід оточуючим, відчуваючи себе

включеними до суспільства, у той же, допомагає їм стати дорослішими, отримувати більш усвідомлене уявлення про навколишній світ, себе та свої стосунки з іншими. Аналіз дитячих розповідей дозволяє зробити висновок, що навіть у невеличких розповідях можна спостерігати рефлексію в наступних контекстах як «міжособистісні стосунки», «соціальні групи та суспільство», «навчання у школі», «сфера «Я».

Наративні історії відкривають шлях до вільного виразу емоцій, потреб, переживань і переконань, а це створює умови для саморозвитку дитини, що згодом зможе успішно письмово викласти свої думки та почуття, якщо спочатку зможе написати про ті речі, які знає найкраще, які для неї більш важливі. Тому роботу, спрямовану на розвиток вміння письмово викласти думки, як необхідну умову самопізнання та самовиразу доцільно починати із складання невеличких довільних розповідей. Тут необхідно дати можливість дитині спробувати висловити певну цікаву думку, яка би відрізняла її розповідь від інших.

Порівнюючи описи учнів, можна помітити, що описи шестикласників більше розгорнуті, насичені певними подіями, спрямовані на виділення та аналіз якостей особистості, появу різних персонажів. Певною мірою дітям вдається відобразити свої погляди, мрії, уподобання, переживання, переконання. Таким чином, цей напрямок розвивальної роботи дає можливість школярам пізнати власне «Я», розкрити свої певні риси та якості.

Психологом і вихователем було виявлено наступні зміни, які відбулися з учасниками наративної групи: діти стали більш відкритими, щирими, вдумливими, відповідальними, активніше спілкуються із дорослими. Цікавим було зауваження вихователя Центру стосовно одної з дівчат, що приймала участь в роботі групи. За її словами, образ бойової, безшабашної дівчини, лідера тепер доповнився ще одною гранню –

тендітної дівчинки, яка дуже переймається думкою оточуючих про себе. Допомагаючи дітям усвідомлювати і виражати власні почуття, ми, таким чином, зменшуємо рівень напруженості і «звільняємо місце» для позитивних переживань. У результаті такої групової взаємодії, за відгуками самих учасників, вони набули можливості наблизитись одна до одної, між ними виникли більш щирі, більш теплі стосунки. звернуто увагу на вагомість моральної підтримки від інших учасниць групи. Учасниці також відзначили, що група об'єднала їх і посприяла налагодженню спілкування не всередині, а і за межами групи.

Отриманні дані дають можливість охарактеризувати процес становлення рефлексивності учнів четвертих-шостих класів. За результатами обробки отриманих даних, було виокремлено три рівні розвитку рефлексивності: низький, середній і з тенденцією до високого. Результати дослідження свідчать, що в більшості учнів 4-6-х класів виявлено низький та середній рівні розвитку рефлексивності. Такий показник, як тенденція до високого рівня розвитку рефлексивності, продемонстрували учні 5-х та 6-х класів (9,7% та 11,2%). Водночас зафіксовано зростання цього показника від п'ятого до шостого класу в учнів, які відвідали усі зустрічі «нарративної групи». Загальною тенденцією (окрім 6-х класів) є зменшення кількості показників низького рівня і збільшення кількості показників середнього рівня рефлексивності як від четвертого до п'ятого класу, так і від експериментальної до контрольної групи.

За результатами дослідження, було виокремлено три групи девіантів за рівнями розвитку рефлексивності. Результати дослідження показали, що оптимізацію рефлексії зумовлює досвід творення (породження) нарративу. Це є актуалізуючим чинником розвитку навичок і умінь рефлексії, соціального виявлення особистісної рефлексії, позитивно впливає на

становлення рефлексивної здатності в цілому. Усвідомлення особистісних і соціальних ідеалів шляхом наративу уможливорює цілеспрямованість соціального становлення особистості, його перетворення із стихійного на визначений; вироблення рефлексивної позиції, «запуску» внутрішнього рефлексивного механізму.

Висновки. Результати дослідження засвідчують можливість розвитку рефлексії у неповнолітніх осіб з девіантною поведінкою за допомогою наративних практик. Використання наративного підходу в процесі ресоціалізації дітей стає актуалізуючим чинником розвитку навичок та умінь рефлексії, соціального виявлення особистісної рефлексії, позитивно впливає на становлення рефлексивної здатності в цілому. Показано, що оптимізацію функціонування механізмів рефлексії зумовлює досвід творення наративу. Для розвитку рефлексії важливо постійно відстежувати, усвідомлювати озвучувати або фіксувати письмово власні внутрішні зміни. Це сприяє формуванню звички жити рефлексивно, діяти свідомо, з позиції творця власного життя. Як показала практика найбільш дієвим в цьому напрямку для нашого контингенту виявився саме наративний підхід. З'ясовано, що усвідомлення особистісних і соціальних ідеалів шляхом породження наративу уможливорює цілеспрямованість соціального становлення особистості, його перетворення із стихійного на визначений; сприяє запуску внутрішнього рефлексивного механізму та формуванню рефлексивної позиції. Загалом, одержані результати дослідження свідчать про те, що використання наративних методів роботи розвиває здатності до осмислення свого «Я», своїх внутрішніх прагнень, взаємин з іншими людьми (т.б. розвиток рефлексивності), і є одним із шляхів успішного подолання критичних, адаптаційних і перехідних періодів у житті особистості, механізмом її ресоціалізації.

Перспективи подальших досліджень. Надалі планується вивчення особливостей становлення рефлексії як чинника девіантної поведінки неповнолітніх. Вибір методик дослідження буде визначатися

теоретичними положеннями про те, що рефлексія як інтегративна психічна реальність проявляється у взаємопов'язаних і взаємодетермінованих модусах: рефлексивність як психічна властивість, рефлексія у її процесуальному статусі і рефлексування як особливий психічний стан. Планується дослідження не тільки безпосередньо рефлексивності як психічної властивості, а й враховує поведінкові й інтроспективні індикатори, в яких конкретизуються теоретичні конструкти й рефлексії як процесу, і рефлексування як психічного стану. Необхідним вважаємо дослідити рівні розвитку рефлексивності за часовим принципом (ситуативна, ретроспективна, перспективна) та критерієм спрямованості, а також вивчення у цьому контексті процесу становлення образу Я (Я-ідеальне та Я-реальне) у молодших школярів та підлітків, що дасть змогу виокремити ті параметри, що можуть детермінують їх соціальну дезадаптацію.

Список використаних джерел:

1. Begum M. Conversations with children with disabilities and their mothers. *The international journal of narrative therapy and community work*. 2007. № 3. P. 10-20.
2. Narrative therapy with children and their families / by M. White & A. Morgan. Adelaide, South Australia: Dulwich Centre Publications, 2006. 136 p.
3. Александрова А. Л. Нарративная терапия: социально-педагогический аспект. *Актуальные проблемы воспитания и образования: сборник научных статей*. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2005. Выпуск 5. С. 3-12.
4. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін: монографія / Н. Ю. Максимова та ін.; за ред. Н. Ю. Максимової. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН

України, 2018. 272 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712821> (дата звернення: 10.04.2019).

5. Чепелева Н. В., Смульсон М. Л., Шиловська О. М., Гуцол С. Ю. Наративні психотехнології / за заг. ред. Чепелевої Н. В. Київ: Главник, 2007. 144 с.

Spysok vykorystanyh dzherel:

1. Begum M. Conversations with children with disabilities and their mothers. *The international journal of narrative therapy and community work*. 2007. № 3. P. 10-20.
2. Narrative therapy with children and their families / by M. White & A. Morgan. Adelaide, South Australia: Dulwich Centre Publications, 2006. 136 p.
3. Aleksandrova A. L. Narratyvnaia terapiya: sotsyalno-pedahohycheskyi aspekt. *Aktualnye problemy vospytaniya y obrazovaniya: sbornyk nauchnykh statei*. Samara: Yzd-vo «Samarskyi unyversytet», 2005. Vyypusk 5. S. 3-12.
4. Psykholohichni mekhanizmy resotsializatsii osib z deviantnoiu povedinkoiu v umovakh suspilnykh zmin: monohrafiia / N. Yu. Maksymova ta in.; za red. N. Yu. Maksymovoi. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2018. 272 s. URL:<http://lib.iitta.gov.ua/712821> (data zvernennia: 10.04.2019).
5. Chepelieva N. V., Smulson M. L., Shylovska O. M., Hutsol S. Yu. Naratyvni psykhotekhnologii / za zah. red. Chepelievoi N. V. Kyiv: Hlavnyk, 2007. 144 s.

Shcherbyna-Pryluka V. M. Development of deviant minors' reflection through narrative practices. The article considers the possibility to develop reflection of minors showing deviant behavior through narrative practices. The narrative approach used at resocialization of minors can become an actualizing factor for development of reflection skills and abilities, social manifestations of personal reflection, can influence positively on reflexive ability formation in general.

Reflection mechanism functioning is optimized through the experience of creation of a narrative. For reflection development, it is important to constantly monitor, realize, voice, or record own internal changes. It contributes to a habit of living reflexively, to act consciously, from the standpoint of one's own life creation. As practice has shown, the most effective for the examined minors is the narrative approach. Awareness of personal and social ideals by generating a narrative makes possible to focus on an individual's social formation, transformation from a spontaneous to definite social personality; to launch an internal reflexive mechanism and to form a reflexive position. In general, the research results show that the used narrative methods develop the ability to comprehend own Self, inner aspirations, relations with other people (i.e. develop reflectivity), and is one of the ways to successfully overcome of critical, adaptive and transitional periods in an individual's life, and can become the mechanism of an individual's re-socialization.

Key words: *reflection; reflexivity; deviant behavior, narrative, re-socialization.*

Щербина-Прилука В.М. Розвиток рефлексії у неповнолітніх осіб з девіантною поведінкою за допомогою наративних практик. *Актуальні проблеми психології. Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості.* 2019. Випуск 19. С. 501-513.